

Kjapt, effektivt og billig

Gjensyn med de indonesiske massedrapene på kommunister 1965–66

Av Olle Törnquist

Mellom en halv og en million mennesker ble tatt av dage i massedrapene på kommunister i Indonesia i årene 1965–66. Hvorfor? Hvem stod bak? Er drapene på de indonesiske kommunistene å betrakte som et ledd i et bredere mønster av politisk vold som kan føres helt opp til dagens regimeustabilitet og manglende demokratisering – en bølgelignende bevegelse i indonesisk historie som knytter seg til motsigelsen mellom sentraliserte og lokalbaserte former for indirekte styre? Eller bør drapene best forstås som et utslag av spesielle og tidstypiske årsaker på 1960-tallet, knyttet til behovet for å stabilisere et overgangsregime mellom Sukarno og Suharto, den kalde krigen og den begynnende Vietnamkrigen samt frykten for Kina? Eller kan drapene bedre forklares ut fra en uhyggelig voldsøkonomi: De var et kjapt, effektivt og billig redskap for å rense ut folk som ønsket radikal forandring. Kommunistene ble syndebukker. Drapene på dem skjedde i en tid med utstrakt statlig forfall og oppstyking av voldsmonopolet til lokale patroner og klaner som utførte drapene med hærens billigelse. I det perspektiv blir massedrapene å forstå dels ut fra lokale årsaker, dels i et makroperspektiv som et forsøk på å hindre at kommunismen spredte seg i Sørøst-Asia.

Hvorfor skal vi rette fokus mot de indonesiske massedrapene i 1965–66?

I Vesten har det aldri vært noen som har brydd seg, i Indonesia har alle prøvd å glemme. De siste årene har imidlertid dette bildet vært i endring, i hovedsak av to årsaker. På den ene siden har man sett økt oppmerksomhet og engasjement fra «de globale borgerne» når det gjelder spørsmålet om massevold. Gjennom tv- skjermene fikk de plutselig se mørkets hjerte i sitt eget hjem, direkte fra Rwanda i Afrika og Jugoslavia i Europa. Folkemord opphørte tydeligvis ikke med holo- caust eller med Berlinmurens fall. Engasjerte forskere oppfordrer oss om å stadig studere fortida på nytt, søke etter generelle mønstre og lære fra det som har blitt gjemt. Noen har til og med begynt å stille spørsmål om Indonesia.¹

Den andre grunnen er den voksende interessen for bakgrunnen for den ved- varende politiske volden internt i Indonesia, og spørsmålet om hvorvidt drapene i 1965–66 var røttene til dette. Svaret er avhengig av hvordan disse hendelsene blir fremstilt. Dersom massakrene i det store og hele var et resultat av den kalde krigen eller andre spesifikke historiske hendelser, eller bare skyldtes Suharto og hans offiserer, trenger man ikke å se tilbake til 1965–66 for å forstå dagens pro- blemer. Da kan forskere og menneskerettsaktivister i stedet konsentrere seg om å hjelpe etterkommere som ønsker å vite hvor ofrene ble gravlagt, og om de uskyldige overlevende som bør rehabiliteres. Hvis drapene derimot var et resultat av et lengre historisk mønster med politisk vold som i 1965–66 ble legitimert og gjort til offentlig politikk, er massakrene en viktig grunn til at volden fortsatte også etter Suharto og frem til dagens problemer i forhold til demokratiserings- prosessen. Dessuten, dersom det siste skulle vise seg å stemme, kan selv de forsiktige initiativene fra den indonesiske National Human Rights Commission og beslutningen om å opprette en sann- hets- og forsoningskomité (Komisi Kebenaran dan Rekonsiliasi) for å se nærmere på massakrene, være et viktig første steg som kan få store konsekvenser for verdens tredje største, men fremdeles svake demokrati. Kommissjonen har (når denna oppdatering av artikkeln skrives i början av 2013 skrives) lagt fram en likaledes forsiktig rapport som otvetydigg legger skulden för massakrerna på militärens oppvigling, vilket dock mötts av starka protester från det politiska och militära etablissemanget och ett betydande ointresse från större delen av medelklassen och folket i övrigt. Endast en rad intellektuella och mänskliga rättighetsaktivister har stött kommissionen och krävt fortsatt agerande. Inte ens länder som Norge och Sverige som har mänskliga rättighetsdialoger med Indonesien har agerat till kraftfullt stöd för kommissionen.

Både det internasjonale spørsmålet om hva man kan lære av Indonesia, og det mer hjemlige spørsmålet om hvorvidt hendelsene i 1965–1966 er relevante i dag, kaller på fornyet diskusjon. Hvilken typologi av drap står man her overfor? En slik diskusjon kan ta utgangspunkt i eksisterende forskning. Samtidig fort- setter arbeidet med mer omfattende historisk dokumentasjon.² Mitt bidrag er å lete frem igjen min doktoravhandling og sette funnene derfra i sammenheng med nyere studier av drapene og røttene til volden. Slik vil en historisk intro- duksjon av hvilke krefter vi står overfor, og hva vi vet om massakrene, bli fulgt opp med et forsøk på å forstå hva som skjedde: først med en gjennomgang av re- levante typologier for massedrap, dernest med utgangspunkt i nyere studier om voldens historiske røtter i Indonesia. Til slutt skal vi også se på implikasjonene for menneskerettsbasert demokratisering.³

Bakgrunnen

Før vi begynner, er det nødvendig å sette diskusjonen i kontekst, ikke minst for å gi den yngre generasjonen og ikke-indonesiere en grunnleggende introduksjon.

La oss gå næstan 50 år tilbake i tid, til andre halvdel av 1965. Den kalde krigens var nær frysepunktet. USA hadde gått seg fast i sin vietnamesiske hengemyr, og i Kina så man begynnelsen på det som skulle bli kulturrevolusjonen. I verdens fjerde mest folkerike stat, Indonesia, – rik på naturressurser og strategisk plassert rett sør for konfliktområdene – hadde det antiimperialistiske nasjonsbyggingsprosjektet store problemer. Hyperinflasjon og vestlig blokade – Sukarnos svar hadde vært å be USA om å ta med seg hjelpen sin og dra til helvete – sammen med tørke og rotteinvasjon på rismarkene, hadde skapt økonomisk krise og endatil hungersnød i noen områder. Unntakstilstanden hadde vært borti- mot permanent i seks år. Den var blitt utnyttet og misbrukt av byråkrater og offiserer og ført landet ut i en dyp administrativ krise.

Samtidig bidro et økende press mot president Sukarno til å skape en politisk krise. Dette presset kom fra den vestlig orienterte opposisjonen i middelklassen og moderne muslimer, i hovedsak sosialistpartiet PSI4 og det muslimske Masjumi-partiet,⁵ men også fra de militære – som PSI og Masjumi hadde stilt seg bak. De stod offisielt bak presidenten, men gikk i økende grad i en konservativ retning. På den ene siden hadde Sukarno og den militære ledelsen siden 1957 utviklet en gjensidig avtale som i 1959 ble formalisert som «guided democracy». På den andre siden lyktes det USA å kutte båndene de militære hadde til land i Øst-Europa. Etter at et CIA-sponset forsøk på regionalt opprør fra PSI og Masjumi i årene 1956 til 1958 slo feil, sluttet disse opp om de militære. Dessuten var de sentrale delene av de væpnede styrkene organisert territorielt, og således til stede i bortimot alle landsbyer. Det betydde at de lokale militære lederne ikke bare kontrollerte statens maktapparat og den sivile administrasjonen, men også mesteparten av det økonomiske livet, og således hadde en rolle som kan lig- ne på det kinesiske kommunistpartiet eller den forhenværende nederlandske kolonialadministrasjonen.

Følgelig ble Sukarno mer og mer opptatt av å holde hæren i sjakk, og han søkte støtte fra kommunistpartiet, PKI, Partai Komunis Indonesia. PKI var Asias første og verdens tredje største kommunistparti. Midt på 1960-tallet talte partiet rundt 25 millioner medlemmer og støttespillere, hvorav den harde kjernen utgjorde 300 000 kadre og to millioner aktive partimedlemmer. I tillegg kom fagforeningsmedlemmer, bønder, kvinner, studenter og lærere og en lang rekke populistiske organisasjoner. Dersom man justerer for dem som hadde dobbelt medlemskap, talte den organiserte venstresiden likevel et sted mellom 15 og 20 millioner, noe som på den tiden tilsvarte rundt en sjettedel av Indonesias samlede befolkning. Selv om partiet i stadig økende grad hadde blitt sårbart og avhengig av Sukarnos støtte, var PKI dermed en potensiell maktfaktor. Siden tidlig på

1950-tallet hadde PKI hatt fremgang med å arbeide innenfor rammene til det parlamentariske demokratiet, og fremstod som Indonesias mest moderne politiske parti og sosiale bevegelse: Partiet var en uttalt demokratisk massebasert organisasjon bygget på et kollektivt grunnlag og en sekulær ideologi. Da det oppstod krise i Indonesias demokratiske system på andre halvdel av 1950-tallet, skiftet partiet imidlertid fokus og tilpasset seg Sukarnos populistiske og stadig mer autoritære linje med argumentet at den antiimperialistiske kampen måtte gis høyeste prioritet.

Faren var dermed at de gruppene som havnet mellom PKI og Sukarno – de politisk pragmatiske tradisjonelle muslimene i Nahdatul Ulama (NU) og de sekulære og kristne nasjonalistene i det indonesiske nasjonalistpartiet (PNI),⁶ som begge var basert i det støttegrunnlaget som PKI delvis var i ferd med å bevege seg inn i, også ville føle seg truet og dermed knytte seg til opposisjonen som kom fra de militære.

SETT INN FRA FØRSTEUTGAVEN HER: Figur 14.1: Oversikt over de sentrale aktørene og den politiske situasjonen i Indonesia tidlig på 1960-tallet⁷

Sukarno befant seg i en overordnet posisjon og prøvde å balansere det hele, og verken de militære eller PKI var i stand til å presentere et reelt alternativ til hans styre. I august 1965 begynte det å gå rykter om at Sukarno var syk, og at en gruppe generaler forberedte et kupp, og mindre konservative offiserer av lavere grad begynte å planlegge mottiltak. Dette var selvsagt også deler av ledelsen for PKI klar over, alt annet ville vært politisk naivt. Mest trolig analyserte PKIs formann Aidit partiets situasjon på bakgrunn av erfaringene fra Algerie. Där hadde Ben Bella blitt kastet av radikale nasjonalister inom militären. Aidit ville behålla Sukarno men stärka sin egen och den radikala folkrörelsens positioner. Alltså ville han kombinera en aktion av radikala nationalistiska militärer mot **deras** konservativa ledare med folkliga demoinstrationer, så att förändringarna även fick en bred förankring. Men om allt detta kunde han inte säga något eftersom det skulle ha varit en invitation till de konservativa militärerna att krossa partiet och folkebevegelsen. Nu blev det så ändå eftersom aktionerna misslyckades totalt.

Natt til 1. oktober 1965 slo gruppen av radikale nasjonalister innenfor offiserskorpset til først, og prøvde å arrestere generalene som de trodde ville gjennomføre et kupp. Planen var å avsløre generalene foran Sukarno for å selv oppnå økt innflytelse. Samtidig var noen

aktivister fra PKI var med, og noen ledende kadre i partiet var informert om aksjonen, og avsikten var å bredda oppgørelsen inom militören till att också invitera folkliga aktioner. Men det fanns inga som helst planer på en statskupp och att avsätta President Sukarno. Och i hovedsak visste den kommunistiske bevegelsen ingen ting om denne planen. Planen slo da også helt feil, så feil at mange inklusive flere ledende akademiker misstänkt at den var framkonspirerad av den blivande presidenten Suharto. Så var med största sannolikhet inte fallet. Vi vet det nu tack vare John Roosa's banbrytande forskning. Seks generaler ble drept, inkludert General Yani, som var øverste leder for hæren. Bare general Nasution, som var Indonesias mest erfarne militære leder, men på dettidspunktet «bare» forsvarsminister og derfor uten direkte kontakt med trop- pene, slapp unna.

Sukarno utnevnte general Pranoto som ny leder for hæren, men han ble fra første stund overstyrt av lederen for de strategiske reservene, general Suharto, som hadde blitt forbigått da Pranoto ble utnevnt. Suharto hadde ikke vært et mål for gruppen av unge offiserer, og en av dem, oberst Latief, hevder at han hadde informert Suharto om planene. Uansett slo Suharto hardt ned på de opp- rørske offiserene, og prøvde selv å få kontroll over situasjonen, inkludert det vik- tige flyvåpenet, president Sukarno og general Nasution. General Nasution hadde tidligere anklaget Suharto for korrupsjon.⁸ Strategien som ble benyttet, var å

«gjenopprette enheten» gjennom å legge all skylden på kommunistene.⁹

Massakrene

Fra nå av ble det satt i gang en omfattende propagandakampanje med rene løg- ner (blant annet om at kommunistiske kvinner skal ha ydmyket de drepte gene- ralene seksuelt) for å fremstille den kommunistiske bevegelsen som en stor trus- sel mot samfunnet.¹⁰ Budskapet var at «gode indonesiere» hadde valget mellom å underlegge seg eller bli drept av kommunistene, eller å bekjempe og utrydde dem. Konklusjonen var at Indonesia måtte renses for slike onde og ulovlige ele- menter.

Denne kampanjen ble fra starten av akseptert og endatil støttet av vestmakte- ne, særlig Storbritannia og USA, men også mer eller mindre uttalt fra andre libe- rale demokratiske stater, organisasjoner og media.¹¹ Heller ikke Sovjetunionen reagerte i særlig grad. Sukarno og PKI-ledelsen hadde blitt stadig mer kritiske overfor Moskva, og de hadde begynt å bygge kontakter med Kina i stedet. Kine- sernes posisjon i Indonesia var imidlertid svak (ikke minst på grunn av den øko- nomisk viktige, men sårbare kinesiske minoriteten i landet), samtidig som en stadig tiltagende kulturrevolusjon krevde det meste av oppmerksomheten til le- delsen i Beijing.

I løpet av noen få dager ble en spesialkommando (KOPKAMTIB) under Su- hartos kontroll stiftet for å gjenopprette ro og orden. Toppledelsen for denne kommandoen gav ordre til alle avdelinger i de væpnede styrkene, helt ned til landsbynivå, om å utrense kommunistene. De væpnede styrkene var imidlertid ikke samente, og det var derfor også behov for

innsatsgrupper som kunne gå for- an og vise vei, det vil si de viktigste strategiske reservene som lå under Suharto (KOSTRAD) samt hærens paramilitære kommandoenhet RPKAD under general Sarwo Edhie. RPKAD ble særlig beryktet for å både stå bak og selv utføre arrestasjoner, tortur og drap på påståtte og reelle kommunister.¹²

Massedrapene startet for alvor i andre halvdel av oktober 1965. Vi vet fremdeles svært lite om hva som skjedde, særlig når det gjelder den lokale dynamikken. Selv om mange av drapene ble utført av hæren, var det like vanlig at de militære stod bak, autoriserte, legitimerte og gav retning til volden, som så ble utført av lokale militser og borgervern eller militante aktivister fra politiske og religiøse ungdomsorganisasjoner (i noen tilfeller fikk familieoverhodene valget mellom å utrydde påståtte kommunister eller risikere at hele familien ble utslettet, hvorpå de enten fulgte «rådet» eller fikk noen utenfra til å håndtere det). På vissa håll spesielt i Aceh, skedde det omedelbara massavrättningar. På de flesta håll kombinerades arresteringar och avrättningar; och hur kombinationen såg ut berodde på kommunisternas styrka och om det fanns andra aktörer, inom och utom militären, som behövde övertygas om att medverka, liksom om militären sänt egna centrala förband (RPKAD) och om det fanns starka anti-kommunistiska grupperingar som kunde göra en del av det smutsiga hantverket.

Følgelig er det ingen som vet hvor mange mennesker som ble arrestert, torturert og drept.¹³ La oss begynne med å se på dem som ble anholdt. Rundt 1970 ble det fra offisielt hold antatt at et sted mellom 600 000 og 750 000 hadde blitt internert. Amnesty satte tallet til rundt en million. På begynnelsen av 1980-tallet, da de fleste fangene som overlevde hadde blitt løslatt fra fengslene, hadde myndighetene oppjustert tallet til et sted mellom 1,5 og 1,7 millioner. I tillegg var det selvsagt et stort antall mennesker, inkludert familier og slektninger, som ble sett på som upålitelige og derfor direkte eller indirekte registrert. Så til antallet drepte. En offentlig kommisjon som ble satt ned mot slutten av 1965, konkluderte med 78 000. Et medlem av denne kommisjonen sa senere at tallet var 780 000. I 1966 satte Kommandoen for gjenopprettelse av sikkerhet og orden (KOPKAMTIB) tallet til en million. Dette tallet var trolig i overkant, men så sent som i 1976, da det ikke lenger var opportunt å overdrive, satte kommisjonens daværende leder Sudomo tallet til 450–500 000. Her er det bare tatt med konservative anslag.¹⁴ Det er vanlig å gå ut fra at et sted mellom en halv og en million mennesker ble rammet. Ingen vet, men innbyggerne i Surabaya måtte rense gjentettede kanaler for lik, foreldreløse barn ble samlet på torgene, og selv oberst Sarowo Eddie sa at han hadde måttet roe ned overgrepene som han selv hadde satt i gang på Bali; og da det verste var over i størstedelen av landet, manglet store deler av enkelte yrkesgrupper, som for eksempel lærere.

Kampanjen var mest intensiv i sentrale deler av Java (hovedsakelig i Solo-Klaten-Boyolali-triangelet, og i Pati og Banyumas) og i størsteparten av Øst-Java (inkludert Banyuwangi, Blitar, Jember, Kediri, Lamongan, Probolinggo/Pasuruan, Tuban, Situbondo og Wlingi), i østlige deler av Bali og i Lombok, i Aceh og i nordre Sumatra, Lampung og mange steder på den vestlige delen av Nusa Tenggara. Det var også tilfeller andre steder, men ikke så omfattende og voldsomme. På Vest-Kalimantan kom også drapene mye senere, i begynnelsen av 1967, og da delvis som et ledd i forsøkene på å kvitte seg med frivillige fra Sukarnos

kampan- je mot «nykolonialisme» i Malaysia, samt konflikten som da oppstod mellom lokale kinesere og dayakene under gjennomføringen av den.15

Sammenlignbare utløsende faktorer

Hvordan skal vi forstå hva som faktisk karakteriserer drapene? I hvilken grad kan standardforklaringene om årsakene til folkemord og massakrer hjelpe oss? La oss se på noen av de vanligste en for en.16

Vi kan med en gang slå fast at overgrepene ikke hadde bakgrunn i en ekstremistisk og totalitær massebasert ideologi som fascisme, stalinisme eller maoisme. Tvert imot var det kommunistene (som tilfeldigvis var heller pasifistiske og reformistiske) som var ofrene. Og bortsett fra de muslimska och anti-kommunistiska militära ledarna i Aceh -- som närmast föregick instruktionerna från Jakarta genom att omedelbart döda en mängd vänsteranhängare -, samt noen av lederne for massakrene som hadde kontakt med NUs bansermilits – som visstnok hevdet å være inspirert av nazismen og fascismen – prøvde de fleste av overgriperne ikke engang å late som om de hadde en sammenhengende ideologi; dette ble fabrikkert senere.17

Drapene hendte heller ikke fordi en stor og sterk stat slo ned på noen av sine innbyggere. Det er ikke tvil om at staten var involvert, men statsapparatet hadde lenge vært i omfattende forfall. I likhet med korrupte byråkrater og politikere hadde deler av hæren overtatt og utnyttet statsinstitusjoner med stor dyktighet. Det hadde kommet så langt at de væpnede styrkene verken var i stand til eller villige til å opprettholde statens voldsmonopol.

Dette betyr imidlertid ikke at det ikke var de væpnede styrkene som var ansvarlige for drapene. Deler av hæren var utvilsomt helt avgjørende for det som skjedde, men splittelser og fraksjonskamp gjorde dette bildet langt mer komplisert. Förvisso fanns det viktiga centrala instruktioner genom KOPKAMTIB och en del utsända kommandoförband (RPKAD) . Men det var inte fråga om en større koordinert operasjon med sofistikerte våpen og organisering, men ofta istället spredte og uavhengige handlinger hvor militser, rene pøbler og militante eller religiøse ungdomsgrupper på lokalt nivå gjorde mycket av det skitne arbeidet.

Dette betyr ikke at massakrene var «en ren ulykke»; at staten og hæren bare stod og så på, eller at vi kan snakke om lokal vold av den typen som mange mener oppstod under delingen av India. For det første er det tvilsomt om volden i India egentlig var, og for så vidt er, så veldig tilfeldig. Jeg vil heller si meg enig med Paul Brass og andre som argumenterer for at den tvert imot er svært politisk og planlagt.18 Dernest stemmer dette i enda større grad for Indonesia. Flera av arresteringarna och mange av drapene skjedde lokalt og ble utført av andre grupper, men til syvende og sist var dette avhengig av godkjenning og støtte fra de sentralstyrte og mobile militære avdelingene. De stedene hvor slike avdelinger ikke gav støtte til overgrepene, forekom det dessuten i langt mindre grad drap, og man nøyde seg ofte med å internere folk. Interessant nok var dette tilfellet i store deler av Vest-Java, midt i Indonesia. Her fant man deler av hæren som ikke stod Suharto nær, men var lojale mot general Nasution

(som slapp unna kuppforsøket på Jakarta). Jeg er ikke sikker på om Nasutions egen påstand om at hans tropper var like anti- kommunistiske, men mer disiplinerte og lojale mot den enhetlige nasjonalsta- ten, holder mål, men disse troppene hadde brukt årevis på å nedkjempe den ekstremistiske Darul Islam-bevegelsen og ønsket ikke å slippe til lignende beve- gelser og lokale pøbler.¹⁹

Volden var heller ikke knyttet til religiøse eller etniske grupper. Selv om det var noen innslag av antikinesisk vold, var den sjelden omfattende og i hovedsak av- grenset til Kalimantan i 1967, og den hadde sitt opphav i andre grunner, som vi har sett over.²⁰ Det var også utvilsomt antijavanesiske motiver som lå bak for ek- sempel i Lampung, og antibalinesiske motiver i Lombok, samt forsvar for hin- duismen på Bali, men slike følelser er vanskelig å skille fra andre mer grunnleg- gende sosiale, økonomiske og politiske faktorer. Ekstremistiske muslimske grupper spilte helt klart en avgjørende rolle, særlig på Øst-Java, men de gjorde det ikke for å promotere Islam. Motivet var «bare» å forsvare religionen og leder- nes eiendom, makt og autoritet mot en mer eller mindre reell trussel fra en radi- kal og folkelig bevegelse.

Volden kan heller ikke reduseres til en enkel og grei klassekonflikt. Mange av de religiøse lederne (og pensjonatskolene) satt riktignok med betydelige landei- endommer, og kommunistene hadde stått i spissen for å få gjennomført landre- former. En lang rekke problemstillinger knyttet til land, jordleie, utlånsvirksom- het mv., var blitt politisert, samtidig som det var arbeidskonflikter på mange plantasjer og arbeidsplasser generelt. I det hele tatt var det en lang rekke konflik- ter knyttet til produksjonsmidlene i det indonesiske samfunnet. Men klassekon- flikt er en dårlig beskrivelse av det som hendte, av tre årsaker. For det første had- de hæren så godt som 'tämjt' kommunistene i 1964, selv om både partiet og arbeiderorganisasjonene fremdeles var aktive når det gjaldt propaganda. I en tid med økonomisk krise ville det dessuten vært politisk selvmord å skape bråk innenfor de nasjonaliserte selskapene. For det andre hadde den radikale kampen for jordreformer slått tilbake og skapt uproduktive konflikter mellom ulike grupper av fattige som ofte var ledet av forskjellige patroner eller politiske og religiøse bossar. PKIs rigide klasseanalyse hadde i det store og hele slått feil. Min egen forskning viser at et sentralt pro- blem for partiet var å forstå hvordan politikk og økonomi hang sammen med den politiske og påtvungne akkumuleringen av ursprunglig kapital (vilket på denna tid till stor del skedde utan den klassiska formen av primitiv ackumulation varvid bönderna förlorar ägandet över jorden och sina verktyg – det fanns andra **sätt att** beröva dem den faktiska kontrollen och överskottet av produktionen). Partiet var derfor fanget i en dominant patron–klient-relasjon og lokale organisasjons- mønstre. Det var ute av stand til å velge ut, kombinere og gjøre om andre kon- flikter til politiske og strategiske allianser som kunne samle massene på tvers av det «tradisjonelle» lederskapet. Da man kom til 1964, var derfor kommunistene på tilbaketog. For det tredje er det således mulig at disse konfliktene slo over og kom opp til overflaten igjen et år senere, disse konfliktene var ikke alltid mellom sosialt bestemte klasser, men i også mellom ulike patron–klient-systemer som ønsket kontroll over ressursene.

Endelig er det heller ikke tilstrekkelig å vise til en spesielt voldelig indonesisk kultur eller historisk bakgrunn under en ofte høflig og myk overflate. Det er nesten full enighet blant

forskere om at kulturelle forklaringer som at folk dreper hverandre på grunn av det som blir fortalt i skyggespill eller lignende, er lite fruktbare. Og selv om troende muslimer (santri) hadde noen religiøse problemer med de nominelt muslimske javanesiske plebeierne (abangan) og fryktet at de drev med svart magi, finnes det ikke bevis for hvorledes og på hvilket tidspunkt dette alene skulle være en tilstrekkelig forklaring. Men historien spilte selvsagt en rolle, ettersom de lokale militsene, borgervernene og militante ungdoms- gruppene som stod for mange av drapene langt fra ble oppfunnet av de mobile militære enhetene som stod bak, legitimerende og koordinerte volden. Denne ty- pen voldelige grupper hadde tvert imot dype historiske røtter, først fra det indi- rekte nederlandske regimet som brukte lokale gangsters og pøbler i en splitt-og-hersk-tak- tikk. Dertil kom en tradisjon med vold fra den spredte antikolonialistiske bevegelsen, særlig fra den siste tiden med motstanden mot nederlenderne, men også senere. Denne voldelige tradisjonen hadde vedvart til tross for forsøkene fra president Sukarno, general Nasution, PKI og andre på å danne en enhetlig na- sjonalstat. Likevel er det viktig å understreke at det, i alle fall så langt jeg vet, ikke er blitt bevist på en overbevisende måte at slike historiske røtter i noen grad var begrenset til de stedene hvor volden i 1965–66 ble mest omfattende.

Sammenlignbare hindrende faktorer

Mange av de faktorene som man vanligvis forventer skal hindre folkemord og massevold, ser i det indonesiske tilfellet tvert imot ut til å ha forsterket voldsspi- ralen. Mest åpenbar er støtten som kom fra de liberale kapitalistiske demokratiene i Vesten da kampanjen ble satt i gang; liberale demokratier som vanligvis har am- bisjoner om å lære opp verden i demokrati og menneskerettigheter. Et annet ele- ment er at viktige deler av den indonesiske middelklassen, som hevdet å være for li- beral kapitalisme og demokrati, støttet kampanjen mot kommunistene. Dette gjaldt særlig studenter og eksperter som hadde studert i USA – eliten blant dem ble kallet «Berkeley-mafiaen» –, eller andre vestlige land.

Dette mønsteret eksisterer til dels ennå. Selve hendelsene i 1965–66 var synli- ge, dramatiske og gikk fort for seg. Men det tok lang tid å bryte stillheten om det som tydelig var systematisk forfølgelse, fengslinger, tortur og drap – eller ter- rorisme, for å bruke et populært uttrykk – på denne store delen av befolkningen som delte en felles visjon, og som kollektivt verken hadde gjort noe skadelig eller brutt med indonesisk lov og grunnleggende menneskerettigheter. Det er selvsagt mulig å hevde at overgrepene skjedde under den kalde krigen, og at vi i dag vet bedre. Det er derfor talende at selv erfarne BBC-journalister ukritisk gjentok ut- talelsen fra Indonesias politisjef general Da'i Bachtiar om at terrorbomben på Bali i 2002 var «the worst act of terrorism in Indonesia's history».²¹ Terrorhandlingen på Bali var selvsagt en grusom handling, men dette sitatet demonstrerer at det fremdeles er en bokstavelig talt voldsom ubalanse i synet på Indonesias historie når det gjelder terror.

Heller ikke vårt nåværende overveiende positive syn på dereguleringer, privatisering og desentralisering holder mål. Volden i Indonesia må sees i sammenheng med oppløsningen av en komparativt sterk stat, samtidig som kombinasjonen av kommandostyret oppifrån og det desentraliserte og lokalt baserte operationene og själva våldet fortsatte i samarbeide med private aktører. Den sterke troen på det sivile samfunnet når det gjelder bortimot alt som har å gjøre med borgernes selvstyre, samarbeid og organisering «mellom staten og familien», ser også ut til å trenge modifisering. Drapene fikk næring fra og ble samtidig også utkontraktert til eksisterende sivile organisasjoner. Vi kan selvsagt legge til at dette er «usiviliserte» sivile organisasjoner som var lukket for mennesker fra en lang rekke trosretninger og ideologier, eller som avgrenset seg til veldedighet og fuglekikk. Men samtidig er det et problem at tesen om det sivile samfunnet ikke kan forklare oss når for eksempel en muslimsk ungdomsorganisasjon som Ansor blir morderisk, som i 1965, og delvis demokratisk, som i 1989 da den vendte seg mot Suharto.

Mot en alternativ karakteristik: kjapt, effektivt og billig

Det store mysteriet er både at standardforklaringene på hva som forårsaker massaker ikke kan forklare det indonesiske tilfellet, og at de mest vanlige oppskriftene på hvordan massaker kan forhindres ser ut til å ha forsterket dem. Og selv om dette i seg selv er en god forklaring på hvorfor verken sentrale politikere og journalister eller forskere har vært særlig ivrige eller hatt stor suksess i å forklare det som hendte i Indonesia, gjenstår hovedspørsmålet: Finnes det en bedre måte å karakterisere massakrene på? Ble de forårsaket av spesifikke historiske faktorer eller generelle trender som var institusjonalisert i 1965–66 og fortsatt er bestemmende? Dersom vi sammenligner den indonesiske virkeligheten med de universelle tesene vi har sett på over, er det fire viktige faktorer og en konklusjon som stikker seg frem.

1 Det var en aktivt skapt og vidtrekkende følelse både innenfor det militære og i den vestlig orienterte middelklassen så vel som blant vestmaktene, om to forhold. Dels at Indonesias rolle i den kalde krigen krevde politisk utrensning av det økende antallet mennesker som ønsket radikale forandringer, og som kunne kalles kommunister. (Ironisk nok var proportionelt sett antallet mördade og på annat sätt eliminerande människor i Indonesien ungefär lika många som de 'förrädare' och 'nationens fiender' vilka blev offer för Stalins utrensningar i Sovjetunionen på slutet 1930-talet.) Dels at disse radikalerne hadde vist seg vanskelig å kontrollere både innenfor det parlamentariske systemet og innenfor «guided democracy»-pakten mellom Sukarno og hæren. Og etter hvert som systemet for politisk utrensning ble omformet til de lokale kontekstene, ble de venstre-radikale sett på som en dødelig sykdom.

2 Staten var i forfall. Den syntes å være mektig under Sukarno, men var alt i en alvorlig tilstand av nedgang og ble ofte dominert av militære grupperinger.

3 Et resultat av dette var at moderne former for indirekte styre ble stadig mer viktige. Mens de sentraliserte militærenhetene selv stod for terror og drap i områder hvor kommunistene var få og lite integrert i samfunnet, var det nødvendig å bruke moderne former for lokalt indirekte styre på steder hvor kommunistene var mektige og hadde stor oppslutning. Dette ble gjort gjennom en toppstyrt desentralisering og utkontraktering av kontroll over voldsmakten til allierte blant de lokale sjefene, patronene, religiøse lederne og det eksisterende sivilsamfunnet. Til tider, særlig i den sene fasen, var mycket av volden også de facto privatisert. Samtidig ble ulike militsgrupper, borgervern og militante ungdomsorganisasjoner støttet, sponset, legitimert og koordinert. De lokale lederne og organisasjonene var ikke en ny oppfinnelse, men et potensial som var tilgjengelig. De hadde bakgrunn i en lang tradisjon med sammenhengende indirekte styre med formål å gi ekstra økonomisk styrke og oppnå overskudd.

4 Denne indirekte formen for terror og drap hadde derfor nødvendigvis også sammenheng med ulike lokale konflikter og som regel patron-klient-aktige former for lojalitet og organisering. Men – och detta är oerhört viktigt att understryka både för historieskrivningens skulla och för att det inte ska råda någon tvekan om skuldfrågan --: dette skjedde bare der hvor kommunistene stod sterkt *og militære avdelinger stod bak og gav næring til terroren.*

5 Disse konfliktene og de ulike formene for ikke-klassebasert lojalitet og organisasjoner på steder hvor venstresiden var sterk, viser også at kommunistene hadde interne problemer når det gjaldt politikk og strategi. Til tider hadde også kommunistene gitt støtte til slik ikke-klassebasert lojalitet, først gjennom å gi opp svaret for det parlamentariske demokratiet til fordel for Sukarnos «guided democracy»-pakt med hæren, og dernest gjennom å ta standpunkter i konflikter som det var vanskelig å skape bred folkelig støtte for. Til tider var det derfor enkelt å fremstille kommunistene som bråkmakere som bare kjempet mot «uvennlige» sjefer og representerte en trussel mot ro, orden og sikkerhet.

Til sammen utløste disse faktorene en karakteristisk form for politisk massevold: En kjapp, effektiv og billig utrensing av folk som ønsket radikal forandring, og som de dominerende gruppene ikke hadde klart å marginalisere gjennom det ofisielle systemet. Det var kjapt på den måten at det mesta var over i løpet av fem måneder. På Bali, for eksempel, tok det bare rundt tre måneder å kvitte seg med

80 000 venstreradikale. Det var billig når vi tar med at den mobile militære innsatsstyrken mistet bare to menn på Java og Bali til sammen, at det ikke var nødvendig med større militæroperasjoner siden mye av arbeidet var utkontraktert, og de militære ikke trengte å bruke sofistikerte og dyre våpen. Gamle sovjetiske våpen kunne brukes til å drepe kommunister, og nytt utstyr i form av amerikanske walkietalkier kostet til sammenligning mindre enn en daglønn for de amerikanske soldatene i Vietnam. Det var effektivt på den måten at man i ro og mak kunne kvitte seg med den tredje største kommunistiske og den største mer allmänt venstreorienterte bevegelsen i verden, og dermed hindre at Vietnamkrigen spredte seg, samt blokkere ekspansjonen til radikale nasjonalister og sosialistiske bevegelser

i hele Sørøst- Asia og slik bane vei for det autoritære, men mye feirede «økonomiske miraklet» i regionen – hvorav bare ett til sist kollapset, nemlig Indonesia.

Vår første konklusjon er derfor at den kjappe, effektive og billige politiske massevolden sannolikt ble muliggjort av forfallet til den sentrale og sammenhengende statsmakten og dens institusjoner gjennom koordinerte former for moderne in- direkte styre – gjennom utkontraktering av ulike oppgaver og maktovergivelse til lokale patroner, sjefer, klaner og samfunn – som stod mot en samlende truen- de og radikal kraft som de ikke hadde klart å kvitte seg med.

Strukturelle historiske røtter

Den andre konklusjonen vi kommer til, er at dette ikke var unikt for perioden

1965–66. Massakrene var mer ekstreme og dødelige, men en rask gjennomgang av den siste forskningen rundt røttene til volden viser at de var en del av et bøl- gelignende strukturelt mønster.²²

Grunnlaget for dette kan spores tilbake til det indirekte nederlandske koloni- styret. At dette falt sammen, handlet delvis om den løselig koordinerte nasjonalis- tiske bevegelsen med ulike partier, militser og småsamfunn under forskjellige lo- kale patroner (bapak-er) og andre ledere, som til tider også var rene kriminelle gjengledere.²³ Denne prosessen var voldelig – hovedsakelig mot den samlende nederlandske fienden, men også mot de splittende japanske invasjonsstyrkene og til tider mellom indonesiske grupper og fraksjoner. Dette var særlig tilfelle på tidspunkt hvor de revolusjonære sosialistiske og kommunistiske grupperingene ble sett på som den felles fienden på slutten av 1920-tallet og 1940-tallet.

Denne kolonialistiske og samtidig antikolonialistiske dynamikken ble delvis erstattet av et enhetlig og demokratisk orientert nasjonalstatsprosjekt som, bort- sett fra Daul Islam- bevegelsen, dempet mesteparten av volden. Det nasjonale valget i 1955 og lokalvalget i 1957 var de frieste og mest demokratiske valgene i Indonesias historie, med hensyn til de politiske temaene og den åpne debatten. Med et viktig unntak for den betydelig mer «moderne» kommunistbevegelsen støttet imidlertid de fleste politiske grupperingene og også selve statsapparatet seg på institu- sjoner og bindinger fra kolonitiden.

I løpet av noen få år ble derfor det nye systemet avvist av viktige deler av op- posisjonen. På den ene siden hadde man de liberale sosialdemokratene som hadde blitt skuffet over at valgresultatene visat att de nästan helt saknade folklig bas, men også sto- re deler av de moderne muslimske organisasjonene samt mektige grupperinger på de ytre øyene. Disse valgte derfor å satse på lokale og ofte udemokratiske for- mer for motstand, hjulpet av Vesten og CIA. Dette gjorde at volden på ny be- gynte å øke.

På kort sikt ble den likevel dempet av den vanhellige alliansen mellom nasjonalstatsbyggerne som Sukarno, PKI og den sentrale militære ledelsen, sammen med fraværet av en samlende fiende for den voldelige delen av opposisjonen. Men konsekvensene var likevel ødeleggende. Mens det liberale demokratiet steg for steg ble erstattet av et autoritært «guided democracy», samlet mange av dissidentene seg innenfor de væpnede styrkene og skaffet seg økt økonomisk makt gjennom de nasjonaliserte selskapene.

Til tross for dette viste det seg – som vi har sett – vanskelig å hindre kommunistene i å få økt oppslutning. Under ledelse av Suharto fikk derfor en fraksjon av hæren en chans att bryta alliansen med Sukarno i 1965 efter att kommunistpartiets ledare och några av hans närmaste (osant men ändå) kunde anklagas för att mörda de viktigaste arméledarna och försöka ta makten i landet. I stedet satset man på den gode gamle strategien med å koordinere lokal motstand ovenfra, og la lokale patroner, sjefer og deres gjenger av militser, pøbler og militante ungdomsorganisasjoner gjøre jobben. Og når kommunistene nå utgjorde den nødvendige samlende fienden, samtidig som de ikke hadde klart å distansere seg fra det samme klientsystemet, endte det med en massiv og voldelig utrensing.

Dersom man ser forbi massakrene og utryddelsen av hele venstreopposisjonen, betydde dette samtidig at Suharto vendte tilbake til og «forbedret» det sentraliserte indirekte styret. Gradvis kom både de relativt uavhengige sivile og militære ledere, men også de religiøse lederne og de amerikansk utdannede teknokratene og intellektuelle under Suhartos kontroll. Uavhengig politisk virksomhet og folkelig organisering ble forbudt og dissidenter forfulgt, særlig på det lokale nivået. Denne ekstreme kontrollen ble igjen kombinert med restene fra det toppstyrte, men desentraliserte og indirekte styret fra 1965–66. Når for eksempel konflikten mellom kriminelle elementer blant de lokale sjefene og pøblene – inkludert militære ledere – vokste ut av kontroll på begynnelsen av 1980-tallet, valgte Suharto å overstyre sitt eget rettsvesen. Han instruerte at de sentrale sikkerhetsstyrkene skulle, med hans egne ord, bruke «sjokkterapi». Dette innebar snikmord på de «kriminelle elementene» som regimet selv hadde bygget opp, og offentlig utstilling av likene til skrekk og advarsel.²⁴ Lignende metoder, inkludert bruk av dødsskvadroner støttet av mer omfattende utkontraktering til lokale militser og borgervern, ble også brukt mot folkelig motstand i for eksempel Øst-Timor og den indonesiske demokratibevegelsen.²⁵

I etterkant av Suhartos fall og den omfattende oppløsningen av statsmakten ble det sentralt kontrollerte indirekte styret nok en gang undergravd. Samtidig økte den mer eller mindre toppstyrte lokaliserte formen for utkontraktert vold. Dette var heller ikke begrenset til de sentrale konfliktområdene fra Papua via Molukkene og Kalimantan og mange andre steder til Aceh. Den ble vanlig og utøvdes selv under såkalt «normale» omstendigheter innenfor det privatbaserte økonomiske systemet til det unge demokratiske systemet. Innenfor dette systemet har valgte politikere på forskjellige nivåer overtatt mye av makten som byråkratiet hadde før, og dette er igjen blitt desentralisert. De fleste lokalsamfunnene skaffet seg borgervern, og selskapene kjøpte beskyttelse fra pøbler og militser. De fleste politiske partiene hadde også sine egne militser, mens deler av politiet og hæren både solgte beskyttelse til private og til tider er i intern og ofte voldelig konkurranse. Det ville blitt en lang og innfløkt liste dersom man skulle gått gjennom alle disse konfliktfrontene.²⁶ Flere av

tendensene holder seg selv om situasjonen har stabilisert seg over de senere årene, sist markert gjennom at desentralisering kombinert med noen overgripende former for demokratisering skapade forutsetninger for fredsprosessen i Aceh. Dessverre er imidlertid prisen for stabiliseringen at det meste av makten (beklagligvis till sist även i Aceh) er blitt delt i en uhellig allianse mellom stadig mektigere lokale ofta religiøse grupperinger på den ene siden og privat næringsliv på den andre i en ohelig allians med centrala makthavare. Hver for seg bidrar de til å redusere den offentlige sfæren og skaffer seg uformell kontroll over ulike deler av det fragmenterte statsapparatet, både sentralt og lokalt. Verst av allt: Nesten all kontakt mellom staten og borgerne blir formidlet av de lokale gruppene, dels gjennom markedet – mens de uavhengige og demokratiske sivile og politiske organisasjonene fortsetter å være svake.²⁷

Konklusjoner om typen av drap

For å oppsummere var typen av massevold verken sammenlignbar med de konvensjonelle forklaringene på hvorfor massakrer og folkemord oppstår, eller begrenset til historisk avgrensede konflikter. Massakrene i 1965–66 var tvert imot et resultat av en kjapp, effektiv og billig utrensing som ble gjort mulig da «guided democracy»-avtalen mellom Sukarno og hæren forfalt og ble undergravd inntil Suhartos toppstyrte lokale form for indirekte styre tok over. Dette systemet var preget av at mycket av utførelsen ble sentralt utkontraktert til lokale ledere, ungdomsgrupper, pøbler, gangsters og militsgrupperinger som stod overfor det de opplevde som en truende og radikal motstander som de ikke kunne kontrollere på annet vis. I 1965–66 var det kommunistene som inntok rollen som denne motstanderen, og bakgrunnen for det var den kalde krigen. Det generelle mønsteret gjentar seg imidlertid i bølge-lignende former i den indonesiske historien, som oftest i motsetningen mellom sentraliserte og lokalbaserte former for indirekte styre. Dette forklarer hvorfor volden har fortsatt både etter den kalde krigen og etter Suharto.

Riktignok er det usannsynlig at den volden vi har sett etter Suharto-regimets fall skal utvikle seg til de samme proporsjonene som i 1965–66, siden det mangler en samlende fiende på linje med den nederlandske kolonimakten eller PKI. Volden er fragmentert og heldigvis verken koordinert fra toppen eller «kjapp, effektiv og billig». Dette betyr likevel ikke at man burde la gamle lik bli i skapet og la være å snakke om det som hendte i 1965–66. Rent bortsett fra at ofrene fortjener oppreisning, så man i 1965–66 hvordan et terrorstyre vokste frem, og at kombinasjonen og omformingen av den tidligere praksisen med sentraliserte så vel som toppstyrte lokalbaserte former for indirekte styre, institusjonaliserte, legitimerte og endatil gjorde dette styret lovlig. Og de fleste gruppene som har innflytelse i Indonesia i dag baserer seg fremdeles på dette systemet. Følgelig krever alle forsøk på å forstå den politiske volden og demokratiseringen at man først må begynne med massedrapene i 1965–66. Det var gjennom disse at hele statsapparatet, konstitusjonen, rettsvesenet, det politiske systemet og

organisasjonssamfunnet ble gjennomtrengt av en voldelig og utryddelsesorientert tradisjon. Det var disse drapene som institusjonaliserte utryddelsen av det demokratiske nasjonalstatsprosjektet og de folkelige politiske aktiviteter, ideologier og interesseorganisasjoner med nære bånd til det sivile samfunnet, som den nåværende demokratibevegelsen lider så mye under.²⁸

Utforskningen av disse historiske forutsetningene for demokrati har ført til to ulike vektlegginger av hva som er mest viktig. På den ene siden finner man de som mener at det er viktigst å rekonstruere de folkelige bevegelsene, på den andre siden de som mener at restaureringen av rettsstaten er viktigst. Samtidig er det viktig å ikke romantisere de gamle folkelige bevegelsene. Riktig nok var det kommunistene som led mest, og få av dem visste på forhånd noe som helst om hva som skulle skje 30. september 1965. Men som Suharto og mange andre var de sosialistisk orienterte nasjonalistene og PKI en del av den tiden, og de gjorde mistak som man fremdeles kan lære av – for eksempel den manglende evnen til å forstå den kritiske rollen som staten og andre ikke-økonomiske krefter hadde i den i hovedsak politiska och ofta våldsamma ursprungliga akkumuleringen av kapital i den indonesiske samfunnsøkonomien. Dette bidrog til at partiet hadde store problemer med å komme seg ut av det dominerende politiske klientsystemet. Et annet problem er at selv om de radikale gav opp væpnet opposisjon tidlig på 1950-tallet, gav de et halvt tiår etter på også opp kampen for det parlamentariske demokratiet som hadde brakt fremgang til både partiet og de folkelige bevegelsene. Da krisen begynte å bli akutt i 1965, var det sågar noen av lederne som satset på udemokratiske og elitistiske manipulasjoner fremfor et mer krevende massearbeid.²⁹

På den andre siden er det ikke nok å motarbeide bruddene på menneskerettighetene og fragmenteringen av staten i dag ved utelukkende å gjenoppbygge en sammenhengende sentral statsmakt og administrasjon, forsvare rettsstaten og gi prioritet til antikorrupsjonskampanjer. Alliansen mellom de krefter som støttet president Megawati mellom 2001 og 2004, inkludert de militære, politiet og sentrale deler av Golkar, hadde tette bånd til lignende interesser, perspektiver og praksis som i sin tid karakteriserte den gamle «guided democracy»-pakten, og igjen beredte grunnen for Suhartos regime etter at PKI var blitt eliminert og Sukarno detronisert. Mega-Golkar-alliansen var et signal om tilbaketrekking fra den lokalbaserte til en sentralisert bølge av maktutøvelse og ren vold. Etter valget i 2004 har de sentralstatlige kreftene blitt svekket til fordel for den vanhellige alliansen (forhandlet frem av nåværende president Susilo Bambang Yudhoyono og hans visepresident intill 2009 Jusuf Kalla) mellom lokale religiøse grupperinger og privat næringsliv, som begge reduserer den offentlige sfæren og formidler kontakten mellom staten og borgerne via religiøse og ibland etniske grupper eller markedet.

Några avgörande förändringar ä rinte att vänta i och med parlaments och presidentsvalen 2014. För i huvudsak har reformeringen av det gamle systemet stagnert i dagens Indonesia. De politiske partiene blir fremdeles styrt av religiøse, politiske og kapitalsterke bosser, i tillegg til at de folkelige bevegelsene er svake. Alle disse faktorene peker derfor i retning av at den eneste utveien er en mer omfattende demokratisering. Det är sant att försiktigt vänsterorienterade populistiska kandidater har gjort vissa framsteg, men de civilsamhällgrupper och folkliga rörelser som stött dem har fortsatt inte lyckats institutionalisera sina behrgränsade framsteg

(som nyligen i storstäderna Solo på centrala Java och i huvudstaden Jakarta). Och det återstår att se i vad mån de nya försöken att ena allt fler av de fragmenterade fackföreningarna och organisationer bland fattiga i de informella sektorerna bakom krav på välfärdsreformer och folkigt inflytande som ett sätt att bekämpa korrupsjonen verkligen dessutom kommer att generera en bred politisk rörelse. Denne demokratiseringen må være basert på like rettigheter for alle til å ta i bruk liberale rettigheter og institusjoner, ikke bare i prinsippet, men i praksis, med reell mulighet til å påvirke samfunnsutviklingen, motarbeide korrupsjon og kjempe for rettsstaten (og selvsagt også for den typen utviklingspolitikk de ønsker). Det avgjørende her er imidlertid at de omfattende hindringene mot demokratisering som ble sementert i 1965–66 stadig må identifiseres og bekjempes den dag i dag. Mønstrene er vedvarende.

Oversatt av Bjarte og Nik. Brandal

Kapittel 14

1 Dette er en omarbeidet versjon av en forelesning jeg gav i Bernt Hagtvets åpne forelesningsserie. Vissa oppdateringar har skett inför publiceringen av den andra upplagan av boken.

«Genocide and Political Mass-Violence in the 20th century» ved Universitetet i Oslo høsten 2002. I arbeidet med å gjøre den om til en artikkel er jeg særlig takknemlig for verdifulle kommentarer fra professor Robert Cribb, Australian National University, og Henk Schulte Nordholt, Royal Institute of Linguistics and Anthropology, Leiden.

2 Personlig har jeg lite å bidra med til denne nye diskusjonen. Mine studier skjedde i en tid (1970- og

80-tallet) hvor få primærkilder var tilgjengelige.

3 Mesteparten av mine studier ble brukt i Törnquist, Olle. *Dilemmas of Third World Communism: The Destruction of the PKI in Indonesia*, London, 1984. Standardverket om massakren er fremdeles Robert Cribb (red.). *The Indonesian Killings 1965–1966*. Clyton, Victoria, 1990. Monografiene som jeg har benyttet, og som omhandler drapene, men også diskuterer volden i et større perspektiv, er bl.a. Hefner, Robert W. *The Political Economy of Mountain Java: An Interpretive History*. University of California Press, 1990; Robinson, Geoffrey. *The Dark Side of Paradise: Political Violence in Bali*. Ithaca og London, 1995; Heryanto, Ariel, *Discourse and State-Terrorism: A case study of political trials in new order Indonesia 1989–1990*. Monash University, 1993; Siegel, James. *A New Criminal Type in Jakarta: Counter Revolution*. Duke University Press, 1998.

4 Partai Sosialis Indonesia, et lite men innflytelsesrikt intellektuelt kaderparti som oppsto på slutten av

1940-tallet, da det brøt ut av det langt mer radikale sosialistpartiet PS.

5 Madjelis Sjuro Muslimin Indonesia, en politisk paraplyorganisasjon for flere muslimske organisasjoner.

Etter at NU hadde brutt ut tidlig på 1950-tallet (se under), ble Masjumi sett på som religiøst moderne men mindre pragmatisk og pro-vestlig, og med unntak av Java samlet partiet i hovedsak støtte fra de ytre øyene.

6 Partai Nasional Indonesia ble grunnlagt i 1927, og Sukarno hadde vært medlem av partiet. Partiet gjenoppstod etter at Indonesia ble selvstendig i 1945 med Sukarno som uavhengig president.

7 Pilene viser hvordan de ulike aktørene forholdt seg til hverandre. Man kan bl.a. legge merke til hvor- dan PKI stilte seg bak Sukarno uten at han nærmet seg PKI noe nevneverdig. Forholdet mellom Su- karno og de militære og forholdet mellom Sukarno og NU/PNI var i kontrast langt mer symbiotisk. Av de utenlandske aktørene er Vesten uthevet fordi den spilte en langt mer aktiv rolle enn Kina og det i økende grad marginaliserte Sovjetunionen.

8 I ettertid, 22. november 1980, fortalte Nasution til meg at han øyeblikkelig etter at han hadde sluppet unna kuppet følte at Suharto prøvde å sette ham til side.

9 Vi kan ikke gå dypt inn i de mer eller mindre spekulative versjonene om hva som faktisk skjedde natt til 1. oktober, men vi kan se på versjonen som sier at det hele var en konspirasjon fra Suhartos side, muligens støttet av amerikanerne og CIA. Som det vises i fremstillingen over, mener jeg for det første at det på grunn av den kompliserte og endatil selvmotsigende rekkefølgen av hendelser er mest frukt- bart å gå ut fra at ingen av de involverte lyktes i det de hadde planlagt. For det andre mener jeg at Su- harto visste om i alle fall deler av planene om å slå til mot de andre generalene (dette er en mer sann- synlig konklusjon enn den R.E. Elson kommer frem til i hans bok *Suharto, A Political Biography*, Cambridge University Press, 2001, s. 115–118). For det tredje mener jeg at Suharto ikke trengte å stå bak noen konspirasjon. Alt han behøvde var å være tålmodig og vente på å enten bli utnevnt som ny leder for de væpnede styrkene av Sukarno, eller – som resultatet ble – å fremstå som «nasjonens red- ningsmann» gjennom å slå ned på dissidenter og legge skylden på kommunistene (Törnquist, op.cit.

1984, s. 230–231).

10 Michael van Langenberg har en god analyse av dette i «Gestapau and State Power in Indonesia» i Cribb (red.), 1990 op.cit. Når det gjelder den kommunistiske kvinnebevegelsen, kan man se Wierin- ga, Saskia Elenora, *The Politicization of Gender Relations in Indonesia: The Indonesian Women's Move- ment and Gerwani Untill the New Order State*, Amsterdam: Universitetsbibliotheek (ph.d.-avhand- ling). Se også Leclerc, Jaques: «Girls, Girls, Girls, and

Crocodiles» i Schulte–Nordhold, Hewnk (red.), *Outward Apperances: Dressing State and Society in Indonesia*, Leiden: KITLV Press, 1997.

11 Et mye brukt sitat fra Time Magazine 15. juli 1966; «The West's best news for years in Asia», illustrerer dette godt.

12 General Sarwo Edhie, som døde i 1989, er for øvrig far til den nåværende presidenten Susilo Bambang

Yodhoyonos hustru.

13 Tallene under er i hovedsak basert på de samlede overslagene i Cribb (red.). op.cit., 1990, s. 7 ff. og Robert, Cribb. «From Petrus to Ninja: Death Squads in Indonesia» i Campbell, Bruce B. og Arthur D. Brenner (red.). *Death Squads in Global Perspective*. Palgrave Macmillan, 2002.

14 Sarwo Edhi skal ha anslått det totale antallet ofre til rundt 2,5 millioner.

15 For en oppdatert gjennomgang, se Davidson, Jamie S. og Douglas Kammen. «Indonesia's Unknown War and the Lineages of Violence in West Kalimantan,» *Indonesia* nr. 73, april 2002.

16 En viktig kilde for denne typen kategorisering er Cribb, Robert. op.cit., 2002; en annen er de faktore-ne som ble nevnt i andre deler av den samme forelesningsserien som en foreløpig versjon av mitt eget manuskript, som for eksempel Ben Kiernans forelesning om Twentieth Century Genocides: Underlying Ideological Themes from Armenia to East Timor (se kapittel i denne boken). For en nyttig oversikt, se Chalk, Frank og Kurt Jonassohn. *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. New Haven og London: Yale University Press.

17 Og formulert for å gi inntrykk av stabilitet, som så kunne danne grunnlag for en samlende og upoli- tisk teknokratisk styrt moderne utvikling.

18 Jf. Brass, Paul R. (red.). *Riots and Pogroms*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan, 1996; Brass Paul R.

Theft of an Idol: Text and Context in the Representation of Collective Violence. Princeton University Press,

1997, og Brass Paul R. *The Production of Hindu–Muslim Violence in Contemporary India*. Seattle: Uni- versity of Washington Press, 2003.

19 Intervju med Nasution 22. november 1980. Jf. Cribb, op.cit., 1990, s. 26. Prof. Henk Schulte Nord- holt har også fortalt meg at han har gjort lignende oppdagelser på Vest-Sumatra.

20 Som nevnt tidligere, illustreres dette godt av det mye brukte sitatet fra Time Magazine 15. juli 1966; «The West's best news for years in Asia».

21 Jf. BBC, 14. oktober 2002.

22 Se for eksempel Robinson, op.cit., sin gode og delvis banebrytende analyse av denne dynamikken.

Den beste generelle og komparative gjennomgangen av voldens historiske røtter er Henk Schulte Nordholts «A Genealogy of Violence» i Colombijn, Freek og J. Thomas Lindblad. *Roots of Violence in Indonesia*. Leiden: KITLV Press, 2002.

23 For det siste, se Cribb, Robert, *Gangsters and Revolutionaries: The Jakarta People's Militia and the Indo-*

nesian Revolution, 1945–49, Honolulu: University of Hawaii Press, 1991.

24 Se for eksempel Siegel, James T. *A New Criminal Type in Jakarta: Counter-Revolution Today*. Durham and London: Duke University Press, 1998; og Robert, Cribb. op.cit., 2002. For en god analyse av en av de mest omtalte grupperingene, se Ryter, Loren. «Pemuda Pancasila: The last Loyalist Free Men of Suharto's Order?» i Anderson, Benedict R.O'G. (red.). *Violence and the State in Suharto's Indonesia*. Ithaca: Cornell University, Southeast Asia Program Publications, 2001.

25 Se f.eks. Kamen, Douglas. «The Trouble with Normal: The Indonesian Military, Paramilitaries and the Final Solution in East Timor» i Anderson (red.). op.cit.; og Robson, Geoffrey. «The Fruitless Search for a Smoking Gun, Tracing the Origins of Violence in East Timor» i Golombijn og Lindblad. op.cit.

26 For en god gjennomgang av de siste resultatene, se det tematiske nummeret «Et militarisert samfunn» i *Inside Indonesia* nr. 73, 2003.

27 For en overgripende analyse av det indonesiske demokratiet basert på en nasjonal undersøkelse blant 800 lokale eksporter rundt om i landet, se Priyono, A.E., W.P. Samadhi og O. Törnquist, i samarb. med T. Birks (red.) *Making Democracy Meaningful. Problems and Options in Indonesia*. Jakarta and Singapore: Demos and ISEAS, under utgivelse.

28 Se også Priyono, A.E., Stanley Adi Prasety og Olle Törnquist med bidrag, *The Post Suharto Democracy Movement*. Jakarta: ISAI; Törnquist, Olle. *Popular Development and Democracy: Case Studies with Rural Dimensions in the Phillipines, Indonesia and Kerala*. Geneve: UNRISD og Oslo: SUM, 2002, og Priyono, Samadhi og Törnquist i samarb. med T. Birks op.cit.

29 Se min gamle ph.d.-oppgave, Törnquist 1984, op.cit.